

ks. Jacek Kucharski, Rzym-Radom

ZNACZENIE TERMINU ἀπολύτρωσις W PISMACH FILONA Z ALEKSANDRII

Rzeczownik rodzaju żeńskiego ἀπολύτρωσις należy do pojęć nie mających praktycznie historii¹. Zachowane do naszych czasów źródła piśmiennicze potwierdzają użycie tego terminu dopiero w różnej grece, od II w. prz. Chr.². Pod względem gramatycznym, leksem ἀπολύτρωσις należy do grupy nomina deverbalia i jest derywatem złożonego czasownika ἀπολυτρόω³, który posiada odcienie znaczeniowe: „uwolnić”, „wypuścić za okupem”⁴, „wykupić za pieniądze”⁵. Etymologicznie, znaczenie słowa ἀπολύτρωσις można oddać przez: „uwolnienie za okupem”, „wykupowanie przez okup”

W świecie greckim⁶, w okresie od VIII w. prz. Chr. do połowy I w. po Chr., na podstawie dzieł starożytnych autorów⁷ oraz zachowanych do naszych czasów inskrypcji⁸, znaczenie rzeczownikowej formy ἀπολύτρωσις używanej wyłącznie w relacji do osób (niewolnicy), można zamknąć w odcieniach: „uwolnienia za okupem”, „wykupowania za pomocą złożonego okupu”⁹.

Podobnie zastosowany termin ἀπολύτρωσις, tym razem odniesiony do żydowskich niewolników, w znaczeniu: „uwolnienia”, „zwolnienia”, bez wyraźnych odniesień do konieczności składania okupu (choć ewentualności takiej nie da się bezwzględnie wykluczyć, biorąc pod uwagę szerszy kontekst wydarzeń), występuje w apokryficznym piśmie noszącym tytuł „List Arysteasza”¹⁰.

Wyjątek w tym względzie, stanowi tekst Dn 4,34 według greckiej Biblii Starego Testamentu (LXX), gdzie rzeczownik ἀπολύτρωσις odniesiony do osoby króla babilońskiego Nabuchodonozora (605-562 prz. Chr.) posiada znaczenia: „wybawienia od szaleństwa”, „odzyskanie zdrowia”, „powrót do zdrowia”¹¹.

Niniejszy artykuł stanowi próbę odpowiedzi na pytanie: jakie pole semantyczne posiada rzeczownikowa forma ἀπολύτρωσις w pismach Filona z Aleksandrii¹². Zanim jednak przejdziemy do ścisłych semantycznych analiz nad leksem ἀπολύτρωσις zachodzącym w pismach Filona, przybliżymy najpierw pokrótce sylwetkę samego autora.

Filon z Aleksandrii (ok. 20 prz. Chr. - ok. 50 po Chr.)¹³- filozof i teolog żydowski, przedstawiciel synkretyzmu religijno-filozoficznego i alegorycznej interpretacji Biblii¹⁴, całe swe życie poświęcił wypracowaniu syntezy łączącej prawdę religii izraelskiej z mądrością grecką¹⁵.

Według świadectwa Józefa Flawiusza (ok. 37 - ok. 103 po Chr.)¹⁶ pochodził z poważnej i znakomitej rodziny żydowskiej w diasporze aleksandryjskiej. Hieronim (347-420 po Chr.)¹⁷ i Euzebiusz (ok. 263-339 po Chr.)¹⁸ podają, że była to rodzina kapłańska, przybyła do Egiptu z Palestyny. W młodości Filon otrzymał staranne

wykształcenie we wszystkich dziedzinach nauk ogólnych. Studiował też literaturę i filozofię grecką, zwłaszcza Platona¹⁹ i stoików. Z jego dorobku literackiego wynika wyraźnie, że znał dzieła Homera i innych wielkich poetów, tragików i komediopisarzy greckich, a ponadto kierunki filozofii zarówno sobie współczesnej, jak i dawniejszej, o czym świadczą cytaty przytaczane w jego dziełach. Biblii uczył się na podstawie Septuaginty (LXX). Znał też doskonale żydowską tradycję rabinistyczną. Zwyczajem przodków odbył podróż do Jerozolimy. Pomimo jednak głębokiej hellenistycznej kultury swego umysłu, Filon był przywiązany do wiary swych przodków i wierze tej pozostał wierny do końca. Można zatem twierdzić, że jako filozof był Grekiem, jako teolog-Żydem, przekonanym o wyższości nauki zawartej w Biblii nad filozofią grecką i wszelką mądrością ludzką.

Całą swą spuściznę literacką zawarł Filon z Aleksandrii w dziełach filozoficznych, egzegetycznych i historyczno-apologetycznych²⁰.

Termin ἀπολύτρωσις, którego pole semantyczne w pismach Filona jest przedmiotem naszych dociekań, występuje w nich jedynie dwukrotnie²¹, tj. w: *De congressu eruditionis gratia* (Congr) 109 oraz *Quod omnis probus liber sit* (Prob) 114 i zastosowana jest w relacji do osób.

Powyżej wyszczególnione teksty poddamy obecnie wnikliwym analizom.

Termin ἀπολύτρωσις w *De congressu eruditionis gratia* 109.

Rzeczownik ἀπολύτρωσις po raz pierwszy, patrząc z punktu widzenia przyjętego układu dzieł Filona, spotykamy w traktacie egzegetycznym *De congressu eruditionis gratia* („O zgromadzeniu w celu postępu w nauce”) 109, gdzie omawiana jest kwestia składanych w Izraelu „dziesięcin”²². Komentując fakt „targowania się” Abrahama z Bogiem, zawarty w Rdz 18,26-32, którego celem było ocalenie przed gniewem Boga mieszkańców Sodomy, Filon nawiązuje tu do liczby „dziesięciu” (ἡ δέκας) sprawiedliwych, będących figurą izraelskich dziesięcin. Według Filona owa liczba „dziesięciu” miała uobecniać „pomnik, pamiątkę sprawiedliwości” (τὸ δικαιοσύνης μνημεῖον) ludzi z Sodomy i stanowić swoistą granicę mieszczącą w sobie, możliwość „wykupienia” czy „wybawienia” ich od karzącego gniewu Boga. Takie też odcienie znaczeniowe rzeczownikowi ἀπολύτρωσις przypisuje w tekście *Congr* 109 W. Bauer²³. Inaczej, termin ten interpretuje F. Büchsel²⁴, który rozumie ἀπολύτρωσις w sensie: „wykupowania przez okup”, a więc w znaczeniu, jakie nadawał analizowanej formie nominalnej świat grecki, wiążąc ją ściśle z ideą zapłaty. Zapewne w pojęciu F. Büchseła tę zapłatę, rodzaj okupu stanowili sprawiedliwi mieszkańcy Sodomy. Stanowisko to, wydaje się jednak zbyt zawężone i nie oddające całości bogactwa znaczenia rzeczownika ἀπολύτρωσις, jakie przypisywał mu Filon z Aleksandrii. Wydaje się, iż trafniej znaczenie słowa ἀπολύτρωσις występującego w traktacie egzegetycznym Filona określa S. Lyonnet²⁵. Zauważa on synonimiczną więź, jaka w *Congr* 109 zachodzi pomiędzy terminami ἄφεισις²⁶ i ἀπολύτρωσις twierdząc, że analizowane słowo ἀπολύτρωσις posiada znaczenie „uwolnienia” bez wyraźnego odniesienia do zapłaty, jaka byłaby jego ceną. S. Lyonnet analizując tekst podkreśla, że Abraham rozpoczął pertraktacje z Bogiem w sprawie mieszkańców Sodomy „od liczby uwolnienia pięćdziesięciu” (ἀπο τοῦ τῆς ἀφέσεως²⁷ ἀριθμοῦ πεντή κοντάδος) „kończy zaś w [liczbie] dziesięciu” (λήγει δὲ εἰς δεκάδα), która zamyka możliwość „ostatecznego uwolnienia” (τὴν τελευταίαν ἀπολύτρωσιν). Istotnie przy-

znać należy, iż w **Congr 109** pomiędzy terminami ἄφεσις i ἀπολύτρωσις zauważa się synonimiczną więź i ich odniesienie do liczby sprawiedliwych z Sodomy. Zatem, skoro rzeczownik ἀπολύτρωσις stanowi synonim słowa ἄφεσις (w sensie: uwolnienia), należałoby przyjąć, że posiada podobnie, jak on znaczenie: „uwolnienia”. Na to ostateczne, krańcowe „uwolnienie” wskazuje użyty w acc. I. poj. przymiotnik τελευταῖος²⁸. Uwzględniając zatem powyższe sugestie, słowo ἀπολύτρωσις w **Congr 109** należałoby rozumieć w odcieniu znaczeniowym: „uwolnienia” bez konieczności składania okupu, jakkolwiek nie można wykluczyć bezwzględnie sensu: „wykupienie przez okup”, „wybawienie za pomocą okupu”²⁹.

Tekst **Congr 109** w tłumaczeniu przedstawia się następująco:

I mądry Abraham zbliża się z błaganem, gdy ogień miał zniszczyć to, co nazywamy kraje Sodomy, w rzeczywistości zaś jest duszą pozbawioną dobra i ślepą, modlił się [do Boga], że jeżeli znaleziony byłby w niej [Sodomie] sprawiedliwości pomnik, dziesięciu, to mógłby otrzymać odpuszczenie nieszczęścia. Rozpoczyna błaganie od liczby uwolnienia (ἀπό τοῦ ἀφέσεως ἀριθμοῦ) pięćdziesięciu, lecz kończy dziesięcioma, którzy zamykają po raz ostatni możliwość uwolnienia [wybawienia] (τῆς τελευταίαν ἀπολύτρωσιν).

Congr 109³⁰

2. Termin ἀπολύτρωσις w **Quod omnis probus liber sit 114**.

Rzeczownikiem ἀπολύτρωσις po raz drugi i zarazem ostatni posłużył się Filon w traktacie filozoficznym **Quod omnis probus liber sit** („O wolności cnotliwego człowieka”) **114**, gdzie opierając się na literaturze stoicko-cynickiej dowodził, że każdy człowiek cnotliwy jest wolny. Pośród wielu przykładów mających dać wyraz jak wielką wartością w życiu człowieka jest wolność, Filon podaje w **Prob 114** historię chłopca z Lakonii³¹. Zabraný przez jednego z ludzi Antygonosa³², sprzeciwiał się niewoli, która była nie tylko uciemieniem dla ciała, ale przede wszystkim dla ducha, w tęsknocie za utraconą wolnością:

...Chociaż z powodu jego młodego wieku, nie otrzymał stałego pożywienia zgodnie z prawem Likurga³³ osądził, że śmierć była dla niego szczęśliwszym losem, niż obecne bezwartościowe życie i tracąc nadzieję wykupu [uwolnienia] (ἀπογνοῦς ἀπολύτρωσιν), uradowany położył kres samemu sobie.

Prob 114³⁴

Zdaniem W. Bauera³⁵, F. Büchsla³⁶ oraz W. Haubecka³⁷ termin ἀπολύτρωσις posiada w cytowanym powyżej traktacie znaczenie: „wykupowania przez okup”, „uwolnienia przez złożenie okupu”. Wydaje się jednak, że i w tym przypadku opinia jaką w odniesieniu do rzeczownika ἀπολύτρωσις prezentuje S. Lyonnet³⁸ wierniej oddaje znaczenie badanego leksemu, jakie zamierzał mu nadać Filon z Aleksandrii. Według S. Lyonnet, podobnie jak w **Congr 109**, również i w analizowanym traktacie **Prob 114** rzeczownik ἀπολύτρωσις rozumieć należy w znaczeniu „uwolnienia” bez konieczności składania okupu. Za taką interpretacją terminu ἀπολύτρωσις według egzegety przemawia brak wzmianki o wręczonej komuś zapłacie.

Podsumowanie

Rekapitułując dokonane powyżej analizy semantyczne nad terminem ἀπολύτρωσις zachodzącym dwukrotnie w pismach Filona z Aleksandrii, tj. Congr 109 oraz Prob 114, należy stwierdzić, iż autor posługuje się tym słowem w relacji do osób (sprawiedliwi Sodomy, chłopiec z Likaonii).

W Congr 109 rzeczownik ἀπολύτρωσις posiada odcień znaczeniowy: „uwolnienia” bez konieczności wzmianki o złożonym okupie. Należy jednak zaznaczyć, iż nie da się w tym przypadku wykluczyć zupełnie również sensu: „wykupowania przez okup”, „uwolnienia przez okup”. Dla pełności obrazu należałoby zatem pole semantyczne leksemu ἀπολύτρωσις w Congr 109 zamknąć w znaczeniach: „uwolnienia”, „wykupowania przez okup”, „uwolnienia przez okup”

W przypadku zaś Prob 114 wyraźny brak określenia ceny (okupu) jaką miałby złożyć chłopiec z Likaonii lub ewentualnie, ten kto zamierzałby go obdarzyć wolnością nasuwa wniosek, że ἀπολύτρωσις zyskuje tu znaczenie: „uwolnienia” czy „wykupienia” bez konieczności złożenia okupu.

Przeprowadzone badania pozwalają zatem konkludować (zwłaszcza na podstawie tekstu Prob 114), że w pismach Filona z Aleksandrii pole semantyczne rzeczownikowej formy ἀπολύτρωσις jest zakresowo szersze, od tego jakie posiada ona w świecie greckim. U Filona ἀπολύτρωσις nie oznacza już bowiem ściśle: „wykupienia przez okup”, „wybawienia za pomocą złożonego okupu”, ale „uwolnienia”, „wykupienie”, bez konieczności dokładnego określenia jego ceny i emanuje być może w kierunku duchowego wykupienia, czy uwolnienia.

SOMMARIO

Il senso della parola ἀπολύτρωσις nelle opere di Filone d'Alessandria

L'articolo presenta l'analisi del campo semantico del sostantivo ἀπολύτρωσις nelle opere di Filone d'Alessandria utilizzando i metodi linguistico-esegetici.

La frequenza di questa parola nelle opere di Filone d'Alessandria è scarsa e si nota solo due volte: Congr 109; Prob 114.

Nei due casi Filone d'Alessandria usa il sostantivo ἀπολύτρωσις riguardo a persone (i giusti di Sodoma, il ragazzo di Licaonia).

In Congr 109 il sostantivo ἀπολύτρωσις ha il significato seguente: „liberazione” senza necessità di menzionare un riscatto. Però dobbiamo accennare che in questo caso non si può escludere completamente il senso: „acquisto per riscatto”, „liberazione per riscatto”

Dunque, per ottenere il quadro pieno del campo semantico che comprende il sostantivo ἀπολύτρωσις in Congr 109 si potrebbe racchiudere nei significati seguenti: „liberazione”, „acquisto per riscatto”, „liberazione senza riscatto”

Invece, in caso di Prob 114 la mancanza evidente del prezzo determinato (riscatto), che avrebbe pagato il ragazzo di Licaonia, quello che eventualmente avrebbe voluto liberarlo, ci permette di giungere alla conclusione che ἀπολύτρωσις significa: „liberazione” oppure „acquisto” senza pagare un riscatto.

Queste ricerche permettono di trarre questa conclusione (soprattutto sulla base del testo di Prob 114): nelle opere di Filone d'Alessandria il campo semantico del

sostantivo ἀπολύτρωσις nella sua portata è più ampio del significato quello che troviamo nel mondo greco.

Quindi, il sostantivo ἀπολύτρωσις usato da Filone non significa „acquisto per riscatto” oppure „liberazione per riscatto”, ma „liberazione”, „acquisto” senza definire necessariamente un prezzo determinato e probabilmente si avvicina al senso spirituale della liberazione o acquisto.

PRZYPISY:

- ¹ Por. W. Barclay, *Ważniejsze słowa Nowego Testamentu*, z ang. tłum. P. Kuciński, Warszawa 1988, s. 206.
- ² Zob. F. Büchsel, ἀπολύτρωσις, TWNT I, s. 354; F. Rehkopf, *Griechisches-deutsches Wörterbuch zum Neuen Testament*, Göttingen 1992, s. 15; S. Lyonnet, L. Sabourin, *Sin, Redemption and Sacrifice. A Biblical and Patristic Study (Analecta Biblica 48)*, Roma 1970, s. 82, twierdzą, że: „' Απολύτρωσις is used more rarely. It only occurs from the 2nd cent B. C. Onwards and is used concerning the release of captives and slaves by the payment of money”. Zob. też S. Lyonnet, *De Peccato et Redemptione*, II. *De vocabulario Redemptionis, Romae* 1960, s. 27; W. Mundle, λύτρον, TBNT I, s. 260, zgodny co do rzadkiego użycia rzeczownika ἀπολύτρωσις twierdzi jednak, iż: λύτρωσις sowie das gleichbedeutende ἀπολύτρωσις Befreiung, Erlösung sind selten und erst dem 1 Jh. vChr belegt”
- ³ Por. P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots*, II, s. 652; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, II, Heidelberg 1973³, s. 149; K. Kertelge, ἀπολύτρωσις, EWNT I, s. 332.
- ⁴ Por. Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, I, Warszawa 1958, s. 279; M. A. Bailly, *Dictionnaire grec-fran.*, s. 233; H. Frisk, *Griechisches etymologisches Wörterbuch*, II, s. 149; H. G. Liddell- R. Scott, *A Greek -English Lexicon*, Oxford 1958⁹, s. 208.
- ⁵ Por. A. Medebielle, *Expiation*, DBS III, s. 157.
- ⁶ Szczegółowe analizy semantyczne z prezentacją i omówieniem tekstów oraz inskrypcji greckich podaje J. Kucharski, *Religijno-semiotyczne tło rzeczownikowych synonimów soteriologicznych Listów św. Pawła Apostoła*, Radom 1996, s. 44-51.
- ⁷ Zob. Diodor Sycylijski, *Fragmety XXXVII*, 5, 3.
- ⁸ Zob. inskrypcję z miasta Kos (II-I w. prz. Chr.).
- ⁹ *Leksykografowie i egzegeci są w zasadzie zgodni co do znaczenia terminu ἀπολύτρωσις w świecie greckim. Daje się jednak zauważyć, iż jedni podkreślają bardziej odcień: „uwolnienia przez okup” i są to: Z. Abramowiczówna (red.), *Słownik grecko-polski*, I, s. 279: „uwolnienie za okupem”; F. Büchsel, ἀπολύτρωσις, art. cyt., IV, s. 354: „Freilassung gegen Lösegeld”; F. Zorell, *Lexicon graecum Novi Testamenti*, Parisii 1961³, s. 157: „liberatio quae fit pretiosoluto, redemptio”; P. M. Hedquist, *The Pauline Understanding of Reconciliation in Romans 5 and II Corinthians 5: An Exegetical and Religio-Historical Study*, Virginia 1979, s. 366: „set free for a ransom”, drudzy zaś odcień: „wykupowania”: C. Andresen, *Erlösung*, RAC VI, s. 58: „Loskauf Gefangenen”; M. A. Bailly, *Dictionnaire grec-fran.*, dz. cyt., s. 233: „rachat d'un captif”; W. Bauer, *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der frühchristlichen Literatur*, hrsg. von K. Aland und*

- B. Aland, Berlin-New York 1988⁶, s. 192: „die Loskaufung Gefangener oder Sklaven“ potem dopiero jako drugie znaczenie: „sein Freikauf durch Erlegung des Lösegeldes“; Lammert, λύτρον, RKA XIV, s. 72: „die Auslösung, das Lösegeld für Gegangene, besonders Kriegsgefangene“: H. G. Liddell- R. Scott, A Greek-English Lexicon, dz. cyt., s. 208: „ransoming”
- ¹⁰ J. Kucharski, Religijno-semiotyczne tło rzeczownikowych synonimów, dz. cyt., s. 346-351.
- ¹¹ Zob. Arist 12, 33. Zob. analizę tekstów w: J. Kucharski, Religijno-semiotyczne tło rzeczownikowych synonimów, dz. cyt., s. 140-145.
- ¹² W niniejszym artykule źródłem przekładów jest tekst grecki pism Filona według: Philonis Alexandrini, Opera quae supersunt. Recogn. L. Cohn et P. Wendland. Ed. minor., vol. I-VII, Berolini 1896-1919. W badaniach semantycznych odwoływać się będziemy również do przekładów z tekstem greckim dzieł Filona, a mianowicie: Philo, The works with an English Transl. by F. H. Colson and G. H. Whitaker (Loeb), vol. I-X, Cambridge 1956-1962; Philo Judaeus, Les oeuvres de Philon d'Alexandrie. Publ. par R. Arnaldez, J. Pouilloux, vol. I-XXXVI, Paris 1961-1988.
- ¹³ Mimo stosunkowo obfitej spuścizny literackiej Filona, tylko jedną datę z jego życia, uważa się za pewną, wiążącą się z jego udziałem w latach 39-40 r. po Chr., w poselstwie delegacji Żydów aleksandryjskich do cesarza Rzymu - Kaliguli. Ponieważ w piśmie *Legatio ad Gaium* nazywa się Filon starcem, na tej podstawie z wielkim prawdopodobieństwem czas jego życia możemy ustalić na lata od 20 r. prz. Chr. do 45-50 po Chr. Zob. I. Heinemann, Philons griechische und jüdische Bildung, Breslau 1932; J. Daniélou, Philon d'Alexandrie, Paris 1958; R. Williamson, Jews in the Hellenistic World: Philo (Cambridge Commentaries on Writings the Jewish and Christian World 200 B. C. To AD 200), I/2 Cambridge 1989; D. I. Sly, Philo's Alexandria, London-New York 1996. Bibliografię szczegółową obejmującą opracowania i artykuły dotyczące życia i pozostawionych przez Filona dzieł zebrał R. Radice, Filone di Alessandria. Bibliografia generale 1937-1982, Milano 1983.
- ¹⁴ Zob. S. Belkin, Philo and the Oral Law, Cambridge 1940; P. Katz, Philo's Bible, Cambridge 1950; I. Christiansen, Die Technik der allegorischen Auslegungswissenschaft bei Philon von Alexandria, Tübingen 1969; A. Maddalena, Filone Alessandrino, Milano 1970, s. 9-20. C. Siegfried, Philo von Alexandria als Ausleger des Alten Testaments, Amsterdam 1970; B. Peder, Philo of Alexandria: An Exegete for his Time (Novum Testamentum Supplements 86), Leiden-New York-Cologne 1997
- ¹⁵ Por. E. Dąbrowski, Nowy Testament na tle epoki (PNT), Poznań 1958, II, s. 282; W. Tatarkiewicz, Historia Filozofii, Warszawa 1983¹⁰, I, s. 161; F. Drączkowski, W. Kolečki, Filon z Aleksandrii. II. Doktryna, EK V, s. 238; S. Mędała, Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej (Biblioteka Zwojów. Tło Nowego Testamentu I), Kraków 1994, s. 288.
- ¹⁶ FlavAnt XVIII, 8, 1; XX, 5.
- ¹⁷ De viris illustribus 11.
- ¹⁸ Historia ecclesiastica II, 4.
- ¹⁹ Zob. R. Radice, Platonismo e Creazionismo in Filone di Alessandria, Milano 1989.
- ²⁰ Taki podział spuścizny literackiej Filona przyjmuje w opracowaniach ogół autorów. Zob. np. E. Dąbrowski, Nowy Testament na tle epoki, dz. cyt., II, s. 286-296; F. Drączkowski, Filon z Aleksandrii, EK V, s. 236-237; R. E. Brown, P. Perkins, A. J.

Saldarini, Apocrypha; Dead Sea Scrolls; Other Jewish Literature, w: R. E. Brown, J. A. Fitzmyer, R. E. Murphy, The New Jerome Biblical Commentary, London 1992², s. 1079. Szczegółowiej dzieli ją S. Mędała, Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej, dz. cyt., s. 288, który wyróżnia w dziełach Filona: traktaty filozoficzne, wyjaśniające Pięcioksiąg, systematyczno-teologiczne i historyczno-apologetyczne. W niniejszym artykule posługujemy się układem dzieł oraz tytułami pism Filona podanymi przez G. Mayer, Index Philoneus, Berlin-New York 1974.

²¹ Por. G. Mayer, Index Philoneus, dz. cyt., s. 39.

²² Dziesięcina- (hebr. תעומה) oznacza dziesiątą z rzeczy, które są dawane lub wymagane przepisami prawa. Zob. Rdz 14, 20; Kpł 27, 30n; Lb 18, 21. 24. 28; Pwt 12, 6. 11. 17; 14, 23. 28; 26, 12; Am 4, 4; Ml 3, 8. 10; Ne 10, 28n; 12, 44; 13, 5. 12; 2 Krn 31, 5n. 12; może także odnosić się do dziesiątej części rzeczy, zob. Ez 45, 11. 14. Por. F. Zorell, Lexicon hebraicum Veteris Testamenti, Roma 1989, s. 461. Zob. G. F. Hawthorne, Tithes, NIDNT IV, s. 851-855; H. Jagersma, „The Tithes in the Old Testament”, Remembering All the Way..., OTS 21 (1981) s. 116-128; G. A. Anderson, Sacrifices and Offerings in Ancient Israel (Harvard Semitic Monographs 41), Cambridge 1987; J. Duncan, M. Derrett, Dziesięcina, w: B. M. Metzger - M. C. Coogan (red.), Słownik Wiedzy Biblijnej, Warszawa 1996, s. 134-135; R. E. Averbeck, תעומה w: New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis, ed. Willem A. VanGemeren, Grand Rapids - Michigan 1997, II, s. 1035-1055.

²³ Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments, dz. cyt., s. 192.

²⁴ ἀπολύτρωσις TWNT IV, s. 354

²⁵ De Peccato et Redemptione, II, Roma 1960, s. 32.

²⁶ Z. Abramowiczówna (red.), Słownik grecko-polski, Warszawa 1958, I, s. 388, podaje następujące znaczenia terminu η ἀφεισις: „uwolnienie”, „wypuszczenie”, „rozwód”, „list rozwodowy”, „wyruszenie”, „start na wyścigach”, „wypuszczenie”, „wytrysk”, „wylew”

²⁷ R. Bultmann, ἀφίημι, ἄφεισις, παρίημι, πάρεσις, TWNT I, s. 508, przypis 12, proponuje tłumaczyć rzeczownik ἄφεισις w Congr 109 przez: „Befreiung”

²⁸ Z. Abramowiczówna (red.), Słownik grecko-polski, IV, s. 299 podaje następujące znaczenia przymiotnika τελευταίος, α, ον: „ostatni”, „końcowy”, „najdalszy”, „będący w najwyższym stopniu”, „niesłuchany”, „krańcowy”, „skrajny”

²⁹ Zob. W. Haubeck, Loskauf durch Christus. Herkunft. Gestalt und Bedeutung des paulinischen Loskaufmotivs (Theologische Verlagsgemeinschaft), Gissen-Basel 1985, s. 167, przypis 6, który stwierdza: „nicht sicher zu entscheiden ist, ob Philo, Congr 109; Freilassung oder Loskauf gemeint ist”

³⁰ Philonis Alexandrini, Opera, dz. cyt., III, s. 94; F. H. Colson i G. H. Whitaker tłumaczą rzeczownik ἀπολύτρωσις przez: „redemption”. Por. The works, dz. cyt., IV, s. 513. Podobnie czyni to przekład francuski. Zob. Les ouvrages de Philon d’Alexandrie, dz. cyt., XVI, s. 181.

³¹ Lakonia (Lakonika) - pd. wsch. cz. Płw. Peloponeskiego. Kraj ubogi, nie posiadający dogodnych portów, którego historia wiąże się ściśle z jego największym miastem Spartą.

³² Antygonos III Doson - król macedoński z dynastii Antygonidów, w latach 263-221 prz. Chr. Dążył do zdobycia hegemonii w całej Grecji. W sojuszu z Aratosem, naczelnikiem Związku Achajskiego, pokonał króla Sparty, Kleomenesa w 222 prz.

Chr. pod Sallazją.

- ³³ Likurg (gr. λυκουργός) -król Sparty według tradycji (choć niektórzy podważają historyczność jego osoby) uchodzi za dawcę ustroju i prawodawstwa w Sparcie. Por. M. Gagarin, *Early Greek Law*, Berkeley-Los Angeles-London 1989, s. 59.
- ³⁴ Philonis Alexandrini, *Opera*, dz. cyt., VI, s. 32. F. H. Colson i G. H. Whitaker, tłumaczą słowo ἀπολύτρωσις przez: „ransom”. Por. Philo, *The works*, dz. cyt., IX, s. 75. W przekładzie francuskim dzieł Filona spotykamy w analizowanym tekście termin ἀπολύτρωσις. Por. *Les ouvres de Philon d’Alexandrie*, dz. cyt., XXVIII, s. 223. Warto tu wspomnieć, że taką samą historię opowiada Seneka. Według niego, chłopiec popełnił samobójstwo przez uderzenie głową o mur. Zob. *Sen Ep 77*.
- ³⁵ *Griechisch-deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments*, dz. cyt., s. 192.
- ³⁶ ἀπολύτρωσις, art. cyt., s. 354.
- ³⁷ *Loskauf durch Christus*, dz. cyt., s. 167.
- ³⁸ *De Peccato et redemptione*, dz. cyt., II, s. 32. Autor motywując swoją opinię odsyła do tekstu Hbr 11, 35, w którym nawiązuje się do męczeństwa Eleazara. Według 2 Mch 6, 19, odmówił on spożywania mięsa wieprzowego w zamian za wolność.